

Selçuklu Tarihi Bakımından İmâdüddin El-İsfahânî'nin,
“Nusratü'l-Fetra ve ‘Usratü'l-Fitra” Adlı Eserinde Babası
Safiyüddin Muhammed'den Aktardığı Bazı Orijinal Bilgiler

Mehmet Şeker*

Devrinin önemli edip ve tarihçilerinden biri olarak tanınan İmâdüddin el-İsfahânî 2 Cemaziyelahir 519/6 Temmuz 1125'de İsfahan'da doğdu. İmâdüddin'in babası Safiyüddin Muhammed, kâtip; amcası Azîzüddin el-Müstevfi (ö. 527/1132-1133) ise vezir idi. İmâdüddin 534/1139 yılında ailesiyle beraber Bağdat'a göçtü. Nizâmiye medreselerinde tanınmış âlimlerden fıkıh, hadis, gramer, lügat ve edebiyat alanlarında tahsil gören İmâdüddin, 552/1157'de Abbâsî Veziri Avnüddin Yahya b. Hübeyre tarafından önce Basra, sonra Vâsıt şehri naipliğine tayin edildi. 558-560/1163-1165 yılları arasında Bağdat'ta Dîvânü'l-Hilâfe'de görev yapan İmâdüddin, soruşturma geçirdi. Daha sonra 562/1166-1167'de Dimaşk'a giden yazarımız, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Mısır'dan Şam'a geldiğini öğrenince onun hizmetine girmeye karar verdi. Dîvân-ı İnşâ başkan yardımcılığına getirildi ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin sır kâtibi oldu. İmâdüddin, 573/1177 yılındaki Remle seferi ve hastalığından dolayı katılmadığı Kudüs'ün fethi hariç bütün seferlerinde Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yanında bulundu. Onun ölümünden (25 Safer 589 / 2 Mart 1193) sonra İmâdüddin, gözden düştü ve idari görevinden ayrıldı. 1 Ramazan 597/5 Haziran 1201'de Dimaşk'ta yetmiş altı yaşında vefat etti.¹

İmâdüddin'in Büyük Selçuklu döneminin tarih kaynakları arasında sayılan “*Nusratü'l-Fetra ve ‘Usratü'l-Fitra*” isimli Arapça eseri, tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Bu eser, Büyük (Irak-Horasan) Selçuklu tarihinin başından, 569/1173-4 yılına kadarki olayları ele almaktadır. İmâdüddin'in kaynakları arasında ilim ve siyaset adamlarından başka devrinin tanınmış kimseleri arasında yer alan babası ile amcasının da olduğu bilinmektedir.²

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Uşak/TÜRKİYE, mehmet.seker@deu.edu.tr

1 Ramazan Şeşen, *el-Bark el-Şâmî*, İstanbul 1979, s. IX-XXX; Aynı yazar, “İmâdüddin el-İsfahânî”, *DİA*, XXII, 174-176.

2 İmâdüddin el-İsfahânî, *Nusratü'l-Fetra ve ‘Usratü'l-Fitra*, Yazma, Bibliothèque Nationale, Paris, Arabe 2145, Varak: 100b, 128b, 136b.

İmâdüddin'in babası Safiyyüddin'in,³ Selçuklu Devleti hizmetinde bulunmuş, Sultanlarla ve üst düzey yöneticilerle çok yakın olmuş önemli bir kimse olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁴

İmâdüddin, *Nusratü'l-Fetra ve Usratü'l-Fitra* isimli eserinde devlette resmi görevi olan babasından Selçuklu Devleti tarihi hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.

İmâdüddin el-İsfahânî, "*Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr fi Zikri Fudalâi Ehli İsfahan*" adlı diğer bir eserinin girişinde İsfahan'dan bahsederken şöyle der:

"İsfahan'ı öne çıkardım, çünkü burası benim memleketim, doğduğum, başımın düştüğü, temelimi attığım, ailemin köklerinin var olduğu, güneşimin doğduğu, dostluklar kurup cemiyete karıştığım, dayım ve amcamla bir araya geldiğim ... yerdir...

Babam Safiyyüddin -Allah ona her zaman rahmet eylesin!- Bana İsfahan'ın üstünlüklerini anlatmış ve bu konuda yeterli bilgiler vermişti... Eski büyükleri sayıp anlattı. Özellikle de çağımızdan çokça bahsetti."⁵

Yazarımızın bu sözlerinden açıkça anlaşılıyor ki babası Safiyyüddin yazmayı düşündüğü, hatta yazacağı İsfahan'la ilgili kitabın muhtevasını ve planını da belirledikten sonra, yazamaya muvaffak olamadığı bu eseri oğluya paylaşmış, o da babasının bu düşüncesini kalıcı hale getirmiştir.

İsfahan'la ilgili Safiyyüddin'in oğluna verdiği bilgilerin önemli bir kısmının Selçukluları da kapsadığında şüphe yoktur. Çünkü İsfahan Tarihi Selçuklulardan bahsedilmeden yazılamaz. Zira burası Irak Selçuklularına başkentlik yapmış bir şehirdir. Ayrıca İran coğrafyasında cereyan eden büyük Selçukluklarla ilgili olaylarda da İsfahan öne çıkmaktadır.

Selçuklu sultanı Muhammed b. Melikşah'ın (498-511-1105-1117) ölmeden kısa bir

3 Bu zatın ismi ile ilgili tarih kitaplarında az da olsa farklı kayıtlar mevcuttur. İmâdüddin el-İsfahânî'nin "*Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*" isimli eserine mukaddime yazan Muhammed Behcet el-Eserî bu ismi şöyle tespit etmiştir: Safiyyüddin Ebülferec Muhammed b. Nefisüddin Ebürreca Hâmid b. Muhammed b. Abdullah b. Ali b. Mahmud b. Hibetillah b. Elüh el-İsbekânî. Elüh, kartal anlamına gelir, Arapça değildir. Bakınız: İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*, Bağdat 1955, I, 9.

صَفِيَّ الدِّينِ أَبُو الْفَرَجِ مُحَمَّدُ بْنُ نَفِيسِ الدِّينِ أَبِي الرَّجَاءِ حَامِدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ هَيْبَةَ اللَّهِ بْنِ أَلَى

4 Kivâmüddin Ebû İbrahim El-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, (öl.643/1245), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbatü'l-Ustra)*, Türkçe'ye çev. Kivâmüddin Burslan, Ankara 1999, s. 167.

5 İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr fi Zikri Fudalâi Ehli İsfahân*, Tahran 1999, s. 41-42.

Selçuklu Tarihi Bakımından İmâdüddin El-İsfahânî'nin,
“Nusratü'l-Fetra ve ‘Ustratü'l-Fitra” Adlı Eserinde Babası
Safiyüddin Muhammed'den Aktardığı Bazı Orijinal Bilgiler

109

müddet önce vezirlik görevine tayin edecek birini ararken çevresindeki insanların nasıl bir telaş ve çaba içine girdiklerini anlatan İmâdüddin, şunları kaydetmiştir:

“Babam -Allah ona rahmet eylesin!- bana şunları söyledi: Devlette önemli görevleri üstlenmiş olanlar, Sultan'ın, mühim işlerin üstesinden gelecek, düzeni koruyacak, büyük işleri çekip çevirecek, veliyyülahd eksikliğini yüklenecek, bozukluğu ve onu düzeltmeyi gözünde büyütmeyecek, çözmeyi ve bağlamayı becerecek bir vezir tayin etmeye eğilimini öğrendikleri zaman, şundan korktular:

Sultan, güç kullanan, gaddar, asker kullanmada sebat eden, kefil olup her işe burnunu sokan, adaletten ayrılıp zulüm yapacak olan birine bu görevi verebilir.

Bu yüzden Sultan'ı hilafet sarayında terbiye görmüş birini aramaya yönlendirdiler. Çünkü hilafet merkezi, örnek olabilecek, ileri gelen ve değerli kimselerin bulunduğu bir yerdir. Zaten Sultan kapısında bu göreve layık kimse de yoktu. Bunun üzerine Sultan, Rebibüddeve'yi Bağdat'tan İsfahan'a çağırdı ve vezirlik görevi veraset yoluyla ona geçti. Bu adam, hasta ve karışık olan bu devlete layıktı. Bu vezirin alameti 'elhamdulillah alenniami' idi.”⁶

İmâdüddin'in eserinde kaydettiği bu satırlarda, hem devletin içinde bulunduğu sıkıntılar hem de bu sıkıntılardan üstesinden gelecek devlet adamlarında aranan özellikler yer almaktadır. Dolayısıyla, vezirliğe getirileceklerin hilafet sarayında eğitilmişler arasından bu göreve getirilmesinin daha uygun olduğu çevresindekiler tarafından Sultan'a telkinde bulunulduğu anlaşılmaktadır.

Mahmud b. Muhammed⁷ (512-525/1118-1131) tahta çıktığı sırada Emîr Ali Bâr'ın veziri Dergezîni⁸, Emîr Ali Bâr'ı saltanatını güçlendirmek için bazı

6 İmâdüddin, *Nusra*, varak: 117 b-118 a.

7 Muhammed b. Melikşah'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mahmud, 13 Muharrem 512'de (6 Mayıs 1118) Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh tarafından sultan ilan edildi ve adına hutbe okundu. Ancak Horasan meliki olan amcası Sencer onun hükümdarlığını tanımadı. Sâve civarında yapılan meydan savaşında Mahmud yenildi (2 Cemaziyelahir 513 / 10 Eylül 1119). Halife Müstazhir-Billâh, Bağdat'ta Sultan Sencer adına hutbe okutmaya başladı. Sultan Sencer, Mahmud'u başışladı ve Şaban 513'te (Kasım 1119) yapılan antlaşmayla babası Muhammed'in doğrudan yönettiği toprakların bir kısmını ona bıraktı. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. Bakınız: Faruk Sümer, *DİA*, “Selçuklular”, C 36, s. 370.

8 Dergezîni, Hemedan bölgesinde Hemedan'la Zencan arasında bir yerdir. Buraya nispet edilen Kıvamüddin Ebülkasım Nâsir b. Ali ed-Dergezîni aslında Ensâbâz'dan olduğu halde bu bölgenin en büyük köyü olan Dergezîni nisbesini tercih etti. Babası onu İsfahan'a getirdi. Burada yetişen ed-Dergezîni, Kemâlül-mülk Ali b. Ahmed es- Sümeyremî tarafından Hatunî divanına alındı,

telkinlerde bulundu. Buna göre Emîr Ali Bâr, Sultan Mahmud'u, amcası Büyük Sultan Sencer'le savaşmaya teşvik etti. Sultan da bu yolda adımlar attı. Tahta yeni çıkmış olan yeğeni Mahmud'un yönetimde yanlışlar yaptığını fark eden Sencer, harekete geçti ve Rey şehrine geldi. Bu günlerde Sultan Mahmud'un veziri öldürülmüş, yerine Kemâlülmülk⁹ tayin edilmişti.

Bu tayinle ilgili İmâdüddin el-İsfahanî, şöyle demektedir: “*Babamdan dinlediğime göre Selçuk Devleti vezirleri içinde Kemâlülmülk'ten daha azimli, kararlı, sabırlı, metin, sert, tavizsiz, keskin zekâlı, saygın, istekle çalışan, konuşmasında fasih olan mükemmel biri yoktur.*”¹⁰ Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere, Safiyyüddin'in mezkûr vezir hakkındaki tespit ve değerlendirmeleri oldukça önemli ve orijinaldir.

Amca-yeğen arasında 513/1119-1120 tarihinde Sâve'de vuku bulan savaş yeğen Mahmud kaybetti. Dergezîni, arayı bulmak için harekete geçti. Bunu duyan Mahmud'un veziri Kemâlülmülk, Mahmud'a amcasından özür dilemesini telkin etti. O da bu tavsiyeyi tuttu. Bunun üzerine Sencer, yeğenini affetti.

Vezir Kemâlülmülk, Mahmud'un işini yoluna koyduktan sonra savaşa sebep olan Hâcib Ali ve onun veziri Dergezîni'yi cezalandırdı. Hâcib Ali öldürüldü. Dergezîni ise yazarımız İmadüddin'in babası Safiyyüddin'in araya girmesiyle paçayı kurtardı.

511/1117-1118 yılında Sultan Muhammed öldüğünde Dergezîni, Sultan'ın hâcibi Ali b. Ömer b. Sırma'nın veziri idi. önce Sultan Mahmud'un daha sonra da kardeşi Sultan Tuğrul'un vezirliğini yaptı. Bu adam Sultan Muhammed öldüğü sırada Hacıb Ali b. Ömer, Sultanın hazinesinden 200.000 dinar alıp fakirlere ve kızlarına dağıtılmasını emrettiğini söyleyerek bu parayı hazineden aldı. Dergezîni, bu paranın büyük bir kısmına el koydu ve bu tarihten sonra yıldızı parladı. Yaklaşık on beş yıl devlette görev yapan bu adam Irak, Horasan ve Bağdat üçgeninde çeşitli entrikalara karıştı. Çok canlar yakıtı, soruşturma neticesinde suçlu bulunan Dergezîni, Sultan Tuğrul tarafından idama mahkûm edildi. Bakınız: Yakut, *Mucemü'l-Büldan*, Dergezîni Maddesi.

- 9 Kemâlülmülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi, İsfahan'daki Sümeirem halkındandır. Babası Ahmed, Sultan Muhammed b. Melikşah'ın (498-511/1105-1117) eşi Güher Hatun'un arazisinin ziraat işlerini yürütüyordu. Kemâlülmülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi, babası adına Hatunun veziri Muhammed el-Amîd et-Tuğrai ile sık sık görüşüyordu. Muhammed el-Amîd et-Tuğrai, kendi özel arazisinin işlerini yürütmek için Kemâlülmülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi'yi görevlendirdi. el-Amîd, Kemâlülmülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi'nin kabiliyetli biri olduğunu görünce resmî işler için Bağdat'a gittiği zamanlarda Güher Hatun'un vezirliğine onu vekil bırakıyordu. Hatunun dikkatini çeken Kemâlülmülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi onun tarafından divana alındı ve el-Amîd ölünce onun yerine asaleten vezir oldu. Sonra Sultan Muhammed onu İşraf divanının başına getirdi. Divanda çok etkili bir konuma gelen Kemâlülmülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi, Muhammed b. Melikşah'ın ölümünden (511/1117) sonra devletin bütün işlerini ele geçirdi. 513/1119'da vezir Rabîbüddeve ölünce Kemâlülmülk Sultan Mahmud'un vezirliğini tek başına yürüttü. 515/1121'de Kemâlülmülk öldürüldü. Bakınız: Abbas İkbâl, *el-Vezaretü fi Ahdi's-Selâçika*, Arapçaya çev. Dr. Ahmed Kemalüddin Hilmi, Kuveyt 1984, s. 256-257.

- 10 İmâdüddin, *Nusra*, varak: 179 a-179 b.

Bu konuyla ilgili İmâdüddin el-İsfahânî şöyle demektedir: “*Babam şöyle dedi: O günlerde, Dergezîni benim dostum idi. Beni yanına çağırdı ve beni görür görmez; ‘Ben mahvoldum’ dedi ve bana sığındı.*”

Burada yazar babasından başka kimselerin bilmesinin mümkün olamayacağı bilgileri aktarır ve sonra da şöyle bir değerlendirme yapar:

“Ne babam ve ne de amcam, onu kurtarmakla kendi ocaklarını söndürmeye çalıştıklarını ve onun işini kolaylaştırmakla, kendi işlerini zorlaştırdıklarını bilmiyorlardı. Ebülkâsım (Dergezîni), kan dökücü ve şereflî insanlara düşman biri idi. Vezir Kemâlülmülk, onun kötü bir insan olduğunu anlamış ve onun şerrinden halkı kurtarmak istemişti. Kemâlülmülk, doğru düşünmüştü, fakat düşündüğü olmadı. Dergezîni ölseydi, yaptığı kötülükler meydana gelmeyecekti. Fakat kadere karşı gelmek ve yazılanı bozmak mümkün değildir.”¹¹

İmâdüddin, babası Safiyüddin Muhammed'den Sultan Mahmud devrinde (512/1118-525/1131) devletin veziri olan Kemâlülmülk hakkında önemli bilgiler ve değerlendirmeler aktarmaktadır. Babasının Ebülkâsım Dergezîni'yi nasıl kurtardığını ve bundan on sene sonra bu adamın şerrinin/zararının babasına ve amcasına nasıl dokunduğunu anlatır.¹²

Sonraki yıllarda Dergezîni, vezirliğe kadar yükseldi. Vezirliği sırasında 525/1131 senesinin başında Dergezîni, İmâdüddin'in babası Safiyüddin'i ve İmâdüddin'in amcası İzzüddin'i İsfahan'da tutuklatıp hapse attırdı ve mallarına el koydu.¹³ Dergezîni, daha önce de bu aileden İmâdüddin'in amcası devlette önemli görevler üstlenmiş Azizüddin'i tutuklatıp bir fırsatını bulup idam ettirmişti.¹⁴

Sultan Mahmud 525/1131 senesinde öldü. Sultan Sencer, Mahmud'un kardeşi Tuğrul'u onun yerine 526/1132 tarihinde tahta çıkardı.

Vezir Dergezîni bu yeni Sultan döneminde de vezirliğe devam etti. Ancak o, vezirlik görevini yürütürken ciddi yanlışlar yaptı. Bunu fark eden Sultan, onun idam edilmesini emretti. Sultan öldürülen Dergezîni'nin yerine tayin edecek birini ararken Safiyüddin'i çağırıp kardeşi Aziz'i getirmesini emretti. Hâlbuki Dergezîni, Sultandan habersiz Tikrit'teki Aziz'i 527/1133 de öldürtmüştü.

11 İmâdüddin, *Nusra*, varak: 137b, 138a

12 Bundarî, *age.*, s. 125.

13 İmâdüddin, *Nusra*, varak: 179 a-179 b; Bundarî, *age.*, s. 145.

14 Bundarî, *age.*, s. 157.

İmâdüddin, babası Safiyyüddin Muhammed'den bu konuda duyduğunu eserinde şöyle aktarmaktadır:

“Babam Safiyyüddin'den dinledim, o şöyle dedi: Sultan Tuğrul, veziri el-Dergezini'yi öldürünce İsfahan'dan beni çağırdı. O, el-Aziz'in hayatta olduğunu ve çağırdığı zaman huzuruna gelmekten kaçınmayacağını sanıyordu. Babam şöyle dedi: Sultan bana yakınlık gösterdi, bana ikramda bulundu, benimle doğrudan konuştu ve bana saygılı davrandı. Yine babam şöyle söyledi: Sultan bana; “Kardeşini buraya getirmek için şu benim yazımı al, Behrûz'a götür, acele et, senin gelmeni bekliyorum” dedi. Babam dedi ki, Bağdat'a vardığımda kaza ve kader yerini bulmuş, hükmün infaz edilmiş olduğunu gördüm. ...”¹⁵

Görüldüğü üzere burada da yazarımız İmâdüddin, babasından oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır.

İmâdüddin, babası Safiyyüddin Muhammed'in 527/1133 senesinde kardeşi Azizüddin'in idamından sonra devlette görev almamaya yemin ettiğini ve bundan sonra otuz küsur sene daha yaşadığını ifade eder. Nitekim kardeşinin ölümünden beş sene sonra 532/1138 senesinde Safiyyüddin'e, Halife Raşid vezirlik teklif eder. Ancak o, yapılan bu teklifi de kabul etmez.¹⁶

Bundan sonra otuz küsur yıl yaşayan Safiyyüddin'in, bu kadar zaman içinde cereyan eden olaylarla bütünleşmiş ve olayların içinde yaşamış bir kişi olarak Selçuklu Tarihi alanında önemli bir kaynak olduğunda hiç şüphe yoktur.

İmâdüddin'in Selçukluyla ilgili yazdığı eserinde bu kaynaktan azami derecede yararlandığını söyleyebiliriz.

15 İmâdüddin, *Nusra*, varak :197 a.

16 İmâdüddin, *Nusra*, varak: 206b; Bundarî, *age.*, s. 167.